

Kirjandus ja selle liigid

Märt Väljataga

Kirjandus ja selle liigid

Gümnaasiumiõpik

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministri poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Märt Väljataga

Kirjandus ja selle liigid. Gümnaasiumiõpik

Õpik on üks osa kursustest „Ajastud, voolud ja žanrid kirjanduses I–II”

Retsenseerinud Tõnis Parksepp, Ivika Hein

Toimetanud Maarja Valk, Esta Hainsalu

Küsimused ja ülesanded koostanud Märt Väljataga ja Maarja Valk

Keeletoimetaja Piret Põldver

Keelekorrektuur Lydia Raadik

Kujundajad Riina Uisk, Heisi Väljak

Fotod ja illustratsioonid:

Corbis: Stefano Biancetti (42); Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise Arhiivi pildikogu (34, 37, 74, 113, 115); Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv (18, 50); Morgan Library & Museum (65); Saksa Riigiarhiiv (79); Scanpix Baltics: Kristjan Lepp (112), Teet Malsroos (114, 115), Albert Truuväärt (99); Teatri- ja Muusikamuuseumi kogu (88); Wikimedia Commons: Ave Maria Mõistlik (76), Beao (64), CecilF (61), Lauri Kulpsoo (85), Valdemus (38, 39).

Esikaas: Shutterstock: HAAANZ

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi illustratsioonide autorite või nende volitatud esindajatega. Palume neil, kellega me pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9916-663-99-8

Autoriõigus: Märt Väljataga ja Maurus Kirjastus OÜ, 2024

3., täiendatud trükk

Tartu mnt 74, Tallinn 10144, mobiil 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Mauruse digiõppevara leiad TaskuTargast.

taskutark.ee/opi

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Ilukirjandus koosneb teostest. Teoseid on mitut liiki: pikad ja lühikesed, värsis ja proosas, väljamõeldised ja tõestisündinud lood, romaanid, jutustused, luuletused, näidendid, esseed, kõned jne. Liigid eristuvad mitmesuguste tunnuste poolest, nagu suurus, teatamislaad, stiil, eesmärk, adressaat, teema, populaarsus, haruldus, vanus jne. Juurdunud liike nimetatakse žanrideks. Tänapäeva kirjanduse puhul räägitakse sageli žanride segunemisest, žanripiiride ületamisest või hägustumisest. Aga isegi sel juhul eeldatakse, et on olemas žanrid, mida segada või mille piire rikkuda. Klassikalises kirjanduses pandi žanrireeglitele tugevat rõhku ja nende järgimist peeti kohustuslikuks. Käesolev õpik püüab tutvustada mitmesuguseid žanre ja muid liigitusi, näidata žanri mõju kirjutamisele ja lugeja ootustele. Juttu tuleb vormi ja teema rollist žanri piiritlemisel, žanride ajaloost ja kirjandusvooludest. Õpik on mõeldud kasutamiseks osana gümnaasiumikursustest „Ajastud, voolud ja žanrid kirjanduses I–II”.

Märt Väljataga on kriitik ja tõlkija, ajakirja Vikerkaar peatoimetaja ning lektor Tallinna ülikooli humanitaarteaduste instituudis.

Sisukord

1. Mis on kirjandus? Miks seda õppida? – 8

- 1.1. Mis on kirjandus? – 8
- 1.2. Miks kirjandust õppida? – 10
- 1.3. Kirjandus ja väärtkirjandus – 13
- 1.4. Mida lugeda? – 15

2. Kolme liiki kirjandust – 18

- 2.1. Värsstekstid – 19
- 2.2. Väljamõeldis ehk fiktsioon – 21
- 2.3. Muud stiiliväärtuslikud proosateosed – 23

3. Žanrid ja põhiliigid – 26

- 3.1. Žanrid – 26
- 3.2. Põhiliigid – 28

4. Teemad ja motiivid I – 30

- 4.1. Teema, idee, probleem – 31
- 4.2. Püsiteemad ja motiivid – 34

5. Teemad ja motiivid II – 37

- 5.1. Inimelu kui peateema – 37
- 5.2. Teema köitvus – 41
- 5.3. Kõrged ja madalad teemad – 41
- 5.4. Realistlikud ja fantastilised teemad – 42
- 5.5. Teema kui eesmärk ja vahend – 43

6. Stiil – 45

- 6.1. Definiitsioon – 45
- 6.2. Stiilianalüüs – 50

7. Kirjandusvoolud ja ajastustiil – 59

- 7.1. Voolu tunnused – 59
- 7.2. Ajastustiilid luules – 63

8. Värs ja proosa – 71

8.1. Värsisüsteemid ja mõõdud – 71

8.2. Värsi erinevused proosast – 74

9. Lüürika tunnused ja luule žanrid – 82

9.1. Mis on lüürika (luule)? – 82

9.2. Luule liike – 83

9.3. Graafiline luule ja kõlaluule – 86

10. Kujundlikkus ja kujundid – 95

10.1 Kujund kui mõttepilt ja kui tavatu sõnastus – 95

11. Jutukirjandus ehk narratiiv – 106

11.1. Mis on narratiiv? – 106

11.2. Faabula tüübid – 108

11.3. Faabulast süžeeni – 110

11.4. Vaatepunkt – 113

12. Jutukirjanduse žanre – 120

12.1. Jutukirjandus – 120

12.2. Romaani areng I – 123

13. Romaani areng II – 133

13.1. Realism. Idealistlik ja pessimistlik suund – 133

13.2. Pööre sisemaailma poole ja žanrikirjandus – 136

13.3. Postmodernism – 138

13.4. Eesti romaan – 139

14. Näitekirjandus – 142

15. Kokkuvõtteks – 152

Terminid – 154

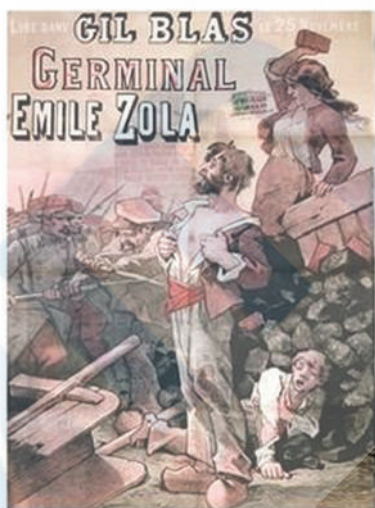
Kasutatud kirjandus – 161

1. Mis on kirjandus? Miks seda õppida?

1.1. Mis on kirjandus?

Sõnal *kirjandus* on palju kasutusviise. Mõnikord märgib see kogu kirjasõna – kõike, mis on kirja pandud või ära trükitud. Selles mõttes on ka kasutusjuhendid, käsiraamatud, seadused, sõnaraamatud, teadusartiklid ja õpikud kirjandus.

Siin õpikus on kõne all kirjanduse kitsam tähendus – **kirjandus kui ilukirjandus ehk sõnakunst**. Nagu neist sõnadestki välja paistab, seostub see tähendus ilu ja kunstiga ehk esteetilisusega. Tõsi, suur osa heast ilukirjandusest pole tegelikult kuigi kaunis. Isegi kui jätta kõrvale viletsusest, kannatustest ja kuritöödest kõnelevad jutud, pole mitmed muudki kirjanduslikud meistriteosed samamoodi kaunid, nagu seda saavad olla muusikapalad või maalid. Antiikajast saadik on kirjandusel nähtud kolme põhi-eesmärki: **õpetada, lõbustada ja liigutada**.

Hea ilukirjandus pole alati kuigi kaunis. Mõnes kirjandusvoolus on seda eriti teravalt tunda. 19. sajandi teisel poolel tõusis esile naturalism, mis seadis esiplaanile elu fotograafilise, kiretu jäljendamise. Loomingus eelistati kujutada elu tumedamat poolt: vaesust, alatust ja vägivalda.

Naturalismi suurkuju Émile Zola kirjutab „Söekaevurites“: „Kõik ununes töötasu pöörasesse tagaajamisse, mida nii raske vaevaga tuli teenida ... Kuid õhk muutus päeva jooksul järjest mürgisemaks ja palavamaks suitsustest lampidest, läpastunud hingeaurust ja lämmatavast gaasist, mis ähmastas nende silmi nagu ämblikuvõrk ... Nemad aga raiusid ja raiusid vahetpidamata oma muti-urkas, sügaval maa all, kus kiiresti töötavail kopsudel enam midagi polnud sisse hingata.“

(Tõlkinud Johannes Semper)

Teadaanne Émile Zola „Söekaevurite“ avaldamisest ajakirjas Gil Blas 25. novembril 1884. aastal. Illustratsiooni autor on kunstnik Léon Choubrac.

Vana-Rooma luuletaja Horatius (65–8 e.m.a) kirjutas värsstraktaadis „Ars poetica” („Luulekunst”), et kõige parem luuletaja on see, kes ühendab meeldiva ja kasuliku, pakkudes lugejale naudingut talle samal ajal nõu andes. Samuti märgib ta, et poeedi (st kirjaniku) eesmärk on lugejat õpetada ja lõbustada.

Need eesmärgid käivad lahutamatult koos, kuid on eri kirjandusliikides eri tähtsusega.

Ilukirjandusele on iseloomulik keele kasutamine teisiti kui igapäevasuhtluses. Tavaelus kirjutatakse tekste enamasti mõnel kindlal otstarbel: et selgitada, õpetada, veenda, käskida, kaevata, anda teadmisi jne. Näiteks me kirjutame enda nimel kellelegi konkreetsele adressaadile, et talle selgitada, kuidas mõni sündmus tegelikult toimus. Ilukirjanduses on kõik keerulisem ja vahendatum. Autori tegelik isik jääb jutustaja ja tegelase isiku varju. Teose adressaadiks pole ükski konkreetne inimene ega kindlapiiriline inimrühm. Tegelased ja sündmused, millest kirjutatakse, on enamasti välja mõeldud – neid pole päriselt olemas olnud, kirjandusteose sõnad ja laused ei käi päris maailma kohta. Keelt ei kasutata ainult mõtte või teabe edasiandmiseks, vaid keele kasutamise viis on eesmärk omaette.

Ilukirjanduslik teos on seega algsest suhtlusolukorrast lahutatud. Me loeme armastusluuletust huviga ka siis, kui selle tegelik autor ja tegelik adressaat on ammu surnud või teadmata. Kirjandus koosneb nii-öelda **korduskasutusega tekstidest**. Need on mõeldud lugemiseks ka ilma teksti täpsemat tekkelugu, kirjutamiseesmärki, selles antud viiteid välismaailmale ja seda algsest ümbritsenud asjaolusid tundmata.

Kirjanduse pakutavad teadmised ei ole konkreetsed faktiteadmised, vaid üldistatud ja kujundlikud teadmised. Kirjandus esitab maailma kohta mudeleid – just kui väikesi tervikpilte, mis tabavad midagi üldist ja tüüpilist elu ja maailma kohta. Muidugi räägib kirjandus ka erandlikest ja iseäralikest asjadest, kuid õnnestumise korral muudab ta needki usutavaks ja tõepäraseks üldistuseks.

*Anna Olenina portree.
Vladimir Ivanovitš, 1839.*

Kirjandus on mõeldud lugemiseks ka ilma teksti täpsemat tekkelugu teadmata. Aleksander Puškini ühe tuntuma armastusluuletuse algseks adressaadiks peetakse seltskonna-kaunitari **Anna Oleninat** (1808–1888), kuid see infokild ei ole luuletuse täiusliku tundepeenuse ja üldise võlu hindamiseks kuigi oluline.

Ma armastasin teid; see arm küll raske on hinges kustuma mul nüüdki veel; kuid ärge ennast häirida sest laske, ei taha ma, et kurb teil oleks meel.

Teid armastasin tummalt, kiivas vaevas, nii lootusetu, uje, õrn ja truu; teid armastasin siiralt; annaks taevas, et armastaks teid nõnda keegi muu.

1829
(Tõlkinud Harald Rajamets)

Mudel tähendab nii koopiat kui ka eeskujut. Mudel on asi, mis mõne tähtsa tunnuse poolest sarnaneb sellega, mille mudeliks (koopiks või eeskujuks) ta on. Mudelid lihtsustavad keerulisi asju ja protsesse, muutes need kergemini arusaadavateks. Sündmuste, süsteemide, elementaarosakeste, masinate ja majade modelleerimine ehk mudeldamine aitab paremini mõista, kuidas need toimivad. Teisalt vajavad inimesed rollimudeleid ehk eeskujusid, keda jäljendada, sest õppimine ja eluga kohanemine käibki suuresti matkimise teel.

Mudel ei ole oma ees- ja järelkuju täpne koopia, vaid tõstab esile mudeldatud tegelikkuse mõnd väljavalitud aspekti ja jätab kõrvale teised. Nii mudeldab tegelikkust ka kirjandus. Kirjanduslikud mudelid aitavad elust aru saada. Kirjandus pakub ka mudeleid, mida elus jäljendada.

1.2. Miks kirjandust õppida?

Ilukirjanduslikke raamatuid on mitmesuguseid: romaane, jutuja luulekogusid, näidendivalimikke jms. Kõigi nende lugemiseks võib leida häid põhjusi. Neist võib üht-teist kasulikuks ja huvitavaks teada saada. Mõnikord on lugemine ka lihtsalt põnev ja lõbus ajaviide. Aga kui raamatute lugemine on põnev ja lõbus, siis milleks seda veel koolis õppida? Kool on ju rohkem niisuguste teadmiste ja oskuste omandamiseks, mida on vabatahtlikult ja omal käel raske selgeks saada. Siiski leidub häid põhjusi ka kirjanduse õppimiseks.

- Kirjanduse õppimine annab võimaluse **läbi lugeda mõned klassikalised raamatud ja luuletused**, mille peale võib-olla ise ei satuks. Kuna klassikalisi teoseid on lugenud suur hulk inimesi, siis aitab see ka nendest inimestest paremini aru saada: tabada ära nende mõtteid, nalju, vihjeid ja muud, mis moodustab meie ühise kultuuritausta.
- Kirjanduse õppimine **annab ettekujutuse, millised kirjanduslikud raamatud on läbi aegade tähtsad olnud**. See võib jääda passiivseks teadmiseks, mis kuulub ära ainult ristsõnade lahendamisel või mäluvõimelises mängudes. Aga paremal juhul aitab see luua ja liigendada ettekujutust kultuuri ajaloo kohta. See võib innustada ka mainitud raamatuid endid lugema. Klassika hulgas päris igavaid teoseid olla ei tohiks – küsimus on selles, kuidas

leida nende juurde võti. On öeldud, et ükski teos ei ole teenimatult meeles peetud, aga mitmed võivad olla teenimatult unustatud.

- Klassikaliste teoste ja kirjanduslooo **õppimine aitab tundma õppida ajalugu laiemalt**. Kuigi kirjandusteoseid ei tohi kunagi puhta töö pähe võtta, võib sealt ikkagi leida andmeid ja kujutluspilte selle kohta, kuidas inimesed on eri aegadel mitmesugustes olukordades käitunud ja maailmast aru saanud. Väga suur osa kirjandusest, eriti romaanidest, tahab pakkuda tõepärast elupilti. Võrreldes muude inimelu kujutamise viisidega on kirjandusel inimese sisemaailma edasiandmisel suuri eeliseid – näiteks filmikunst ei saa kunagi samamoodi otse tegelaste teadvusse tungida, vaid peab neid jälgima väljastpoolt. Kui filmis või teatris avaldub inimese sisemaailm välise märkide – sõnade, näoilmete, liigutuste ja tegude – kaudu, siis kirjandus saab tungida otse tegelaste siseellu ja seda lugejale avada.
- Eelmisest tuleneb kirjanduse õppimise **neljas põhjus: moraalne**. Kõigil meil tuleb varem või hiljem langetada raskeid valikuid, puutuda kokku hea ja kurjaga. Sageli ei käi heade käsi hästi ega halbade oma halvasti. Millised ummikud ja valikud võivad inimese ees seista ja kuidas raskustes käituda või tegutseda – selle kohta annavad romaanid parema ettekujutuse kui moraaliõpe-

Võitlus hea ja kurja vahel on üks suuri inimelu ja seega kultuurilugu tervikuna puudutavaid teemasid, mis kajastub nii mütoloogias, pärimuslikes lugudes, ilukirjanduses kui ka filmikeeles. Kristlikus kultuuriruumis on hea ja kurja võitluse näiteks püha Jüri pärimus, kus legendi järgi püha Jüri (Georg) tapab lohe. Legendi süžee langeb kokku rahvusvaheliselt tuntud imemuinasjutuga „Lohetapja“, selle muinasjututüübiga sarnaneb omakorda germaani mütoloogiast tuntud Siegfriedi lugu. Seega võib püha Jüri legendi hea ja kurja võitlusest käsitleda kui üht läänemaailma tüviteksti. Lohetapja loo kajastusi leiame muinaslugude ja legendide kõrvalt veel tänapäevalgi, nii fantaasiateemalises ilukirjanduses kui ka filmikunstis.

Püha Jüri võitlus lohega. Raffael, 1505.

tus iganes. Raamatute kaudu tutvumine meist hoopis teistsuguste inimestega arendab empaatiavõimet ja sallivust. Inimeste tundmist saab arendada kahel viisil: inimestega otse tutvudes ja suheldes ning neid kaudselt, ka kirjandusteoste kaudu jälgides. Viimane meetod on enamasti valutum, kuigi ei asenda muidugi esimest.

- Kindlasti leidub lugejaid, kellele kirjanduse kasutamine peamiselt moraaliteemade näitlikustamiseks on vastukarva. Neid huvitab hoopis see, kuidas kirjandus on tehtud ja milliste nippidega see meile mõju avaldab. Õpetust sellest, kuidas kirjandusteosed on valmistatud, kuidas kirjandus liigitub ja liigendub, milliseid reeglipärasusi selles esineb ja milliseid võtteid kasutatakse, nimetatakse **poetikaks ehk kirjandusteooriaks**.
- Kirjandust õppides on võimalik **kogeda, mida kõike keele abil teha annab**, kuidas keelt loovalt, mõjusalt, mõnusalt, tundlikult, kujundlikult ja eesmärgipäraselt kasutada, et saavutada kuulajas-lugejas soovitud mõju. Õpetust sellest nimetatakse **retoorikaks**.

Saime kuus põhjust kirjanduse õppimiseks ja see nimekiri pole suletud: 1) et tutvuda väärt kirjandusteostega; 2) et saada teadmisi kirjanduse ajaloo kohta; 3) et õppida tundma ajalugu ja inimest üldisemalt; 4) et arendada kõlbelist meelt; 5) et mõista, kuidas kirjandus on tehtud ja milles seisneb tema erilisus; 6) et mõista ja omandada mitmesuguseid keele kasutamise viise.

Käesolev õpik keskendub peamiselt viimasele kahele eesmärgile, kuid püüab seostada kirjandust ka laiemate ühiskonna- ja kultuurinähtustega.